شینجیاڭنىڭ وتاننىڭ شىكى وڭىرىمەن ئىر تۇلعالانۇى ــ تاريخ دامۇننىڭ سوزسىزدىگى

□ شۇي جيانيىك

ئىر تۇتاس كوپ ۇلتتى مەملەكەت ساناتىندا جۇڭگونىڭ تاريخىنا بىرلىككە كەلگەن مەزگىلى دە، بولىكتەنگەن مەزگىلى بولسا دا، ئىبراق ارالاسۇ، توعسۇ تاريخ دامۇننىڭ جالپى اۇقىمى بولىپ كەلدى. ۇزاق تاريخي دامۇ بارىسىندا، شينجياڭ وتاننىڭ شىكى وڭىرىمەن تونناق شىكى باۋىنداي ەتەنە بولىپ، الدىڭعىلاردىڭ ئىسىن جالعاي وترىپ ونان ارى دامىتىپ، جۇڭحۇا ۇلتىنىڭ كوپ نەگىزدى ئىر تۇلعالى شاڭىراعىنا توعستى.

شينجياڭ وتاننىڭ كەڭ ـ بايتاق باتىس سولتۇستىگىنە ورنالاسقان، ەرتەدە باتىس ئۇڭىر دەپ اتالعان. حان پاتشالىعى باتىس ئۇڭىردى تەررىتوريا كارتاسىنا ەنگىزىپ، شينجياڭنىڭ شىكى وڭىرلەرىمەن ئىر تۇلعالانۇىنىڭ تاريخي دامۇ ئۇردىسىن باستادى.

جاڭا تاس قۇرالدار ءداۋىرىنىڭ وزىندە ـ اق شينجياڭنىڭ وتاننىڭ شىكى وڭىرلەرىمەن تىعىز ەكونومىكالىق، مادەنيەت بايلانىسى بولدى. قازىرگى ارحەولوگيالىق قازبالاردىڭ مادەني مۇرالاردان بايقالۇىنشا، شينجياڭنىڭ ءار جەرىنەن شىعىس وڭتۇستىك تەڭىز جاعالاۋلارىندا بولاتىن تەڭىز ۇلۋ قابىرشاعى، شىكى وڭىرلەردىڭ جىبەك تورعىنارى، مىس ەينالارى جانە سىرلى ىدىستارى سياقتىلار قازىپ الىنعان؛ سونىمەن قاتار، شىكى وڭىرلەردىڭ كوپ جەرلەرىندەگى ەرتەدەگى تاريخي جۇرتتاردان شينجياڭ حوتاننىڭ كوپتەگەن قاس تاسى تابىلعان. قازىپ الىنعان مادەني مۇرالاردان سىرت، جۇڭگونىڭ ەرتە زامانىنداعى قىرۋار جازبالاردا شىكى ئۇڭىر مەن شينجياڭنىڭ تىعىز قارىم ـ قاتىناستا بولعانىن كورسەتەدى. ەيتالىق، تاريخ جازبالار «شانحايجيك»، «بامبۇك كىتاپ جىلناماسى»، «مۇتيانزى ئومىر بايانى»، «جوۇناما» جانە «تاريحناما»، «حاننامالاردىڭ بارلىعىندا باتىس ئۇڭىردى جۇڭحۇا وركەنيەتىنىڭ قۇرامداس بولىگى رەتىندە ەنگىزگەن.

حان پاتشالىعى قۇرىلعان سوڭ، حان ۇدي جاڭ چياندى باتىس وڭىرگە 2 رەت ەلشىلىككە جىبەرىپ، باتىس وڭىردەگى ئۇيسىن سياقتى تايپالارمەن بايلانىستى كۇشەيتىپ، باتىس وڭىردەگى ساياسي، ۇلت، قوعام، ەكونومىكا، جول قاتىناسى، كليمات سياقتى العاشقى ماتەريالدارعا يە بولىپ، باتىس ئۇڭىردى بىرلىككە كەلتىرۋگە شارت ـ جاعداي ازىرلەدى. زامانىمىزدان بۇرىنعى 60 ـ جىلى عۇننىڭ نەتۇك حانى باتىس حان پاتشالىعىنا تىزە بۇكتى، حان پاتشالىعىنىڭ ورتالىق ۇكىمەتى باتىس ئۇڭىر باسقاقتىعىن قۇرىپ، تيانشاننىڭ وڭتۇستىگى، سولتۇستىگى جانە كوگارت ئۇڭىرى سندى ۇلان ـ قايىر اۇماققا بيلىك جۇرگىزدى. باتىس ئۇڭىر باسقاقتىعىنىڭ قۇرىلۋى ــ شينجياڭنىڭ وتان كارتاسىنا رەسمي قامتىلعاندىعىنىڭ بەلگىسى. حان پاتشالىعىنىڭ ورتالىق ۇكىمەتى باتىس وڭىرگە تىكەلەي ۇلىق ـ تورەلەر جىبەرۋدەن سىرت، باتىس وڭىردەگى ءار ەلدىڭ حانداري مەن ۇلىقتارىن تاعايىندايپ، ولارعا تاڭبا بۇلدىرگەسىن سىلاپ وترىدى. شعىس حان داۋىرىندە الدىمەن باتىس وڭىردە باتىس ئۇڭىر باسقاقتىعىن قۇردى، زامانىمىزدىڭ 123 ـ جىلى باتىس ئۇڭىر باسقاقتىعىنىڭ ورنىنا باتىس ئۇڭىر جاڭشىلىعىن قۇردى، بۇل شعىس حاننىڭ سوڭعى جىلدارىنا دەيىن جالعاستى. شعىس حاننىڭ "باتىس ئۇڭىر باسقاعى" مەن "باتىس ئۇڭىر جاڭشىسى" تۇڭعىلدەي تيانشاننىڭ وڭتۇستىگى مەن سولتۇستىگىن قاراۇىنا الىپ باسقاراتىن ەڭ جوعارى اسكەري ـ اكىمگەرلىك ۇلىق سانالادى.

ۇي، جين، وڭتۇستىك، سولتۇستىك اۇلەتتەرى كەزىندە، شعىس حاننىڭ كونە جۇيەسىن ۇزدىكسىز جالعاستىرىپ، باتىس ئۇڭىردى باسقاردى. 220 ـ جىلى ساۋ ۇي بيلىگى قۇرىلىپ، باتىس وڭىردە باتىس ئۇڭىر جاڭشىسى مەن بەستىك ـ التىلتى الاماڭ باسىن تاعايىندايپ، باتىس ئۇڭىر دستەرىن باسقاردى. ۇي پاتشالىعى بلگەرىندى ـ كەيىندى باتىس وڭىردەگى كوپتەگەن جەرگىلىكتى بيلىكتەردىڭ باسشىلارىن تاعايىندادى، ەيتالىق، 222 ـ جىلى كاسي ەلىنىڭ سوڭعى بولىگىنىڭ حانى يدوزانى "ۇي پاتشالىعىن قورعاۋشى جاندار نوكەر، نسپى اعا باس جاساۋىل"، "ۇي پاتشالىعىنان حاندىق ئمور الۋشى"، ت.ب ەتىپ تاعايىندادى. سونىمەن ئىر ۇاقىتتا، باتىس وڭىردەگى جەرگىلىكتى بيلىكتەر لوياڭعا توقتاۋسىز ەلشى جىبەرىپ ورداعا تارتۋ ـ تارالعى ۇسىنىپ تۇردى، تاريحي جازبالاردا ەستەلىككە الىنۋىنشا، كۇسان، ۇدۇن، قاڭلى، ئۇيسىن، شۇلى، روۇجى، پىشامشان، چىشى ەلدەرىنىڭ بارلىعى حان داۋىرىندەگىدەي ورداعا تارتۋ ـ تارالعى ۇسىنۋدى جالعاستىرعان. باتىس جين اۇلەتى ساۋ ۇي اۇلەتىنىڭ كونە جۇيەسىن جۇرگىزىپ، كروراندا باتىس ئۇڭىر جاڭشىلىعىن قۇرىپ، باتىس ئۇڭىردى قاراۋىنا الىپ باسقاردى؛ گاۋچاڭدا بەستىك ـ التىلتى الامانباسىن تاعايىندايپ، تىڭ يگەرۋگە، شەكارا كۇزەتۋگە باسشىلىق ەتتى؛ سونەمەن بىرگە، باتىس جين پاتشالىعى باتىس وڭىردەگى پىشامشان، اگني سياقتى جەرلەردىڭ باسشىلارىن ۇزدىكسىز تاعايىندايپ وترىدى.

16 ەل كەزىندە، باتىس ئۇڭىر حشيدىڭ لياڭ ـ جۇوۇندەگى جەرگىلىكتى بولەكتەنگەن بيلىكتىڭ قارا ۇندا بولدى. الدىڭعى لياڭ، الدىڭعى چين، سوڭعى لياڭ، باتىس لياڭ جانە سولتۇستىك لياڭ بلگەرىندى ـ كەيىندى باتىس وڭىرگە ۇستەمدىك جۇرگىزىپ، دەنى حانزۋ ۇلتى بولعان گاۋچاڭ وڭىرىندە گاۋچاڭ ەلى قۇرىلىپ، ايماق ـ اۇدان جۇيەسى اتقارىلىپ، شىكى وڭىرلەردىڭ ايماق ـ اۇدان جۇيەسى بوينىنا باسقارىلدى.

سۇي، تاڭ داۋىرىنە دەيىن حان پاتشالىعى باتىس ئۇڭىردى باسقارۋدىڭ نەگىزگى ئۇزىلىسىن اشتى جانە ول جالعاستىرىلدى؛ ارينە، ۇي، جين، وڭتۇستىك، سولتۇستىك اۇلەتتەر كەزىندە دە ئىراز جالىق اشىپ، ايماق ـ اۇدان جۇيەسىن ەنگىزىپ، باتىس ئۇڭىردى باسقاردى.

سۇي، تاڭ داۋىرىندە باتىس ئۇڭىردى باسقارۋدىڭ جاڭا ۇلگىسى جاسالىپ، باتىس ئۇڭىردىڭ اناعۇرلىم كەڭ اۇماعى باسقارىلدى. 581 ـ جىلى سۇي پاتشالىعى قۇرىلىپ، جۇڭگونى بىرلىككە كەلتىرىپ، نەشە ئۇۇز جىلعا جالعاسقان باس ـ باسىنا بولكتەنىپ بىلىك جۇرگىزەتىن جاعدايدى ايقاتاتتى. 7 ـ عاسىردىڭ باسىندا سۇي پاتشالىعى پىشامشاندا (قازىرگى چارقىلىق)، سامۇتتا (قازىرگى چەرشەن اۇدانىنىڭ باتىس وڭتۇستىگى)، ۇبىردە ايماق قۇردى؛ سۇي ياڭدي پاتشا كەزىندە، باتىس وڭىردەگى 34 جەرگىلىكتى بىلىك ورتا جازىقتاعى پاتشا ورداسىنا بارىپ تارتۋ ـ تارالعى ۇسىنىپ تۇردى، سۇي ۇكىمەتى ارنايى تۇردە باتىس ئۇڭىر الامانباسىن تاعايىنداپ، باتىس ئۇڭىر بىستەرىن باسقاردى.

618 ـ جىلى تاڭ پاتشالىعى قۇرىلعان سوڭ، باتىس ئۇڭىردى باسقارۋدى بارىنشا كۇشەيتتى. 630 ـ جىلدان كەيىن تاڭ پاتشالىعى شينجياڭنىڭ شعىس بولىگىندە بىرىكىپ ـ تىركەس باتىس يجوۇ دۇانىن (كەيىن يجوۇ دۇانى بولىپ وزگەرتىلدى)، شيجوۇ دۇانىن جانە تيڭجوۇ دۇانىن قۇرىپ، جالپى 12 اۇداندى باسقاردى، اۇدانىنان تومەن اۇىل، لي قۇرىلىپ، شكى وڭىرلەرمەن بىردەي باسقارۋ جۇيەسى اتقارىلدى. 640 ـ جىلى تاڭ پاتشالىعى انشي باسقاقتىعىن قۇردى، 658 ـ جىلى ونى انشي ۇلى باسقاقتىعىنا وزگەرتىپ، باتىس ئۇڭىردى بىلەۋ ورنىن جالپى بەتتىك تۇراقتاندىردى. (جالعاسى 6 ـ بەتتە)

شينجياڭ ــ تاريحتان بەرى كوپ نەگىزدى مادەنيەت شوعىرلانعان جانە كوپ ئۇلتتى ئىدىن قاتار ئومىر سۇرگەن ئۇڭىر

□ ما پينيان

شينجياڭ جۇڭگونىڭ باتىس سولتۇستىگىنە، ازيا ـ ەۋروپا ۇلى قۇرلىعىنىڭ توسىنە ورنالاسقان، ەجەلدەن شعىس پەن باتىستىڭ ەكونومىكا، مادەنيەت اۇىس ـ كۇيىسىنىڭ ماڭىزدى وتكەلى جانە تورابى، سوندداي ـ اق كوپ ئۇتۇرلى وركەنيەت پەن ئىدىنىڭ تارالعان، توپتالعان جەرى. كوپ ئۇتۇرلى وركەنيەتتە جۇڭحۇا وركەنيەتى ــ شينجياڭ وڭىرىندەگى ەجەلدەن قازىرگە دەيىن ۇزىلمەي كەلە جاتقان وركەنيەت جۇيەسى. جۇڭحۇا وركەنيەتىنىڭ قۇشاعىندا جەتىلگەن شينجياڭنىڭ ءار ۇلت مادەنيەتى تاريحي دامۇدى باستان وتكەرىپ، ورتا جازىق مادەنيەتىمەن ارالاسۇدى، دشتەسۇدى، توعسۇدى ۇزدىكسىز كۇشەيتىپ، سيسىمدى بولىپ، ئىر ـ بىرىنەن ۇلگى الىپ، تەرەڭ توعىسىپ، جۇڭحۇا مادەنيەتىنىڭ قۇرامداس بولىگىنە اينالدى، ورتا جازىق مادەنيەتىمەن بىرگە كوپ نەگىزدى، ئىر تۇلعالى شۇعالالى جۇڭحۇا مادەنيەتىن سومدادى.

ۇزاق ۇاقىتتان بەرى، "ئۇش ئۇتۇرلى كۇش" قاتە تاريحي مادەنيەت كوزقاراسىن ورشەلەنە كوپىرتىپ، مادەنيەت پارقىن جات نيەتپەن داردىتىپ، شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتىنىڭ جۇڭحۇا مادەنيەتىمەن تامىرلاس بايلانىسىن ايرىپ، ءار ۇلت مادەنيەتىنىڭ جان تامىرىن ۇزۋگە ۇرىندى. تاريح مىنانى دالەلدەدى: شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتى باستان ـ اياق جۇڭحۇا مادەنيەتىمەن تامىرلاستىق بايلانىستا، ەتەنە تىعىز قاتىناستا بولدى. شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتى جۇڭحۇا ورىكەنيەتىنىڭ قۇنارلى توپىراعىنا باستان ـ اياق تامىر تارتىپ، جۇڭحۇا مادەنيەتىنىڭ قۇشاعىندا قالىپتاسىپ دامىدى، جۇڭحۇا مادەنيەتىنىڭ قۇرامداس بولىگى. جۇڭحۇا مادەنيەتى ــ جۇڭگوداعى ءار ۇلت مادەنيەتىنىڭ تەرەڭ توپىراعى، جۇڭحۇا مادەنيەتىنەن ايرىلعاندا، ءارقانداي ئىر ۇلتتىڭ مادەنيەتى قاينارسىز سۇعا، تامىرسىز اعاشقا اينالادى.

شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتى مەن ءسلام مادەنيەتىنىڭ قايناري ئىر ەەمەس. ۇيعۇر ۇلتىن مىسالعا الساق، جۇڭگوداعى ۇزاق تاريحى، مادەنيەتى بار ۇلت رەتىندە، ونىڭ مادەنيەتى رۇحيا يدەياسىن جەتەكشى باعىت ەتكەن جۇڭحۇا مادەنيەتىنەن باستاۋ العان. ەرتەدە ءسلام مادەنيەتىن قابىلداۋدان بۇرىن، ۇيعۇر مادەنيەتى ءاۋ باستا جۇڭحۇا مادەنيەتىنىڭ قۇنارلى توپىراعىندا تامىر تارتىپ، جاپىراق جايىپ ماۋەلەدى. ءسلام ءدىنى شينجياڭعا تارالعان سوڭ، ۇيعۇر ۇلتى ءسلام مادەنيەتىنە قارسى تۇرۋ دا، تالعامپازدىقپەن قابىلداۋ مەن جۇڭگوشالاندىرىپ وزگەرتۋ دە بولدى. ءسويتىپ، ۇيعۇر ۇلتىنىڭ ءسلام مادەنيەتى ايقىن جەرگىلىكتى ءتۇس، ۇلتتىق ءتۇس، اتاپ ايتقاندا، جۇڭگوشا ەرەكشەلىگىن قالىپتاستىردى. ءىشىنارا ادامدارىڭ جات نيەتپەن ۇيعۇر مادەنيەتى ءسلام مادەنيەتى دەپ جار سالۋدىڭ ماقساتى ــ ءسلام مادەنيەتىنىڭ جەرگىلىكتى ءتۇس الۋ، جۇڭگوشالانۇ ۇدەرىسىنە كەدەرگىلىك جاساۋ. شينجياڭداعى ءار ۇلت حالقى، ءسوز جوق، مادەنيەتتەگى "جۇڭگوشالاندىرماۋ" قاتە نىسانىنا باتىل قارسى تۇرىپ، تاريحقا قۇرمەت ەتىپ، جۇڭحۇا مادەنيەتىن شىنايى مويىندااۋ تانىمىن كۇشەيتىپ، جۇڭحۇا مادەنيەتىن سۇيىسپەنشىلىك ارقاۋى، كوڭىل تيانىنا جانە رۇحاني مەكەنى ەتۋ كەرەك.

جۇڭحۇا مادەنيەتىن شىنايى مويىندااۋ ــ شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتىنىڭ گۇلدەنۋىنىڭ، دامۇىننىڭ تيانىنا. تاريح بىزگە شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتى جۇڭحۇا مادەنيەتىمەن تىعىز توعىسقاندا گۇلدەنىپ ـ كوركەيەتىندىگىن، توعىسۇ توسقىندىقتا ۇشىراعاندا بۇالدىرلانىپ شۇعالا شاشىپايتىندىعىن ءتۇسىندىردى. جۇڭحۇا مادەنيەتىنىڭ تامىرىنان جازباي، جۇڭحۇا مادەنيەتىنىڭ قۇشاعىنان اجىراماي، جۇڭحۇاداعى ءار ۇلت مادەنيەتىمەن اۇىس ـ كۇيىسىتى، توعىسۇدى كۇشەيتكەندە عانا، شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتى ءومىر سۇرە الادى، دامىدى، گۇلدەنەدى ءارى شۇعالا شاشادى. ءوز ۇلتى مادەنيەتىنىڭ جۇڭحۇا مادەنيەتىمەن پارقىن توڭموينىندىقپەن كوپىرتىپ، سۇرەن سالۋ، شەتەلدەردەن نەمەسە دىندەردەن ۇلت مادەنيەتىنىڭ تامىرىن نزدەپ، جۇڭحۇا مادەنيەتىمەن ءبىر تۇلعالىقتى تۇبىرىنەن تەرىسكە شعارۋ، ۇيعۇر مادەنيەتىنىڭ جۇڭحۇا مادەنيەتىنىڭ قۇرامداس بولىگى ەكەندىگى سىندى تاريحي شىندىقتى تەرىسكە شعارۋ ــ ۇلتتىق بولشەكتەۋشىلەردىڭ مادەنيەتتەگى نەگىزگى بەينەسى، بۇدان، ءسوز جوق، بارىنشا قىراعى بولۋ كەرەك.

مەملەكەتتە ئىر تۇتاس قولدانىلاتىن ءتىل ـ جازۋدى ۇيىرەنۋ، قولدانۋ ــ شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتىن دامىتۋ مەن گۇلدەندىرۋدەگى تاريحي سوزسىزدىك. باتىس حان پاتشالىعى شينجياڭدى بىرلىككە كەلتىرگەن سوڭ، حانزۋ ءتىلى بيلىك مەكەمەلەردىڭ رەسمي ءىس قاعازدارىندا ئىر تۇتاس قولدانىلاتىن ءتىل ـ جازۋدىڭ ءىبىرى بولدى. ئىر تۇتاس قولدانىلاتىن ءتىل ـ جازۋدىڭ قولدانىلۋى شينجياڭ مەن ورتا جازىق ءوڭىرىنىڭ مادەنيەت اۇىس ـ كۇيىسىن، توعىسۇدىن جەبەپ قانا قويماي، شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتىنىڭ دامۇىن جانە كوپ نەگىزدى، ئىر تۇلعالى جۇڭحۇا مادەنيەتىنىڭ دامۇىن دا بلگەرىلەتتى. ۇيعۇر مادەنيەتىنىڭ دامۇ تاريحى كوپ تىلگە تەڭ ءمان بەرىلگەن، اۇىس ـ كۇيىس جىيىلەگەن مەزگىلدەردىڭ ۇيعۇر مادەنيەتى گۇلدەنگەن، شۇعالا شاشقان مەزگىل بولعانىن كورسەتتى. شينجياڭدا ۇلتتاردىڭ ئىر تۇتاس قولدانىلاتىن ءتىل ـ جازۋدى زاڭ بوينىنا تاباندىلىقپەن جالپىلاستىرۋ ــ مەملەكەتتى زاڭمەن جونگە سالۋدىڭ، مەملەكەت تانىمى مەن ازامات تانىمىن كۇشەيتۋدىڭ تالابى ءارى ۇلتتاردىڭ ارالاسۇىن، دشتەسۇىن، توعىسۇىن جەبەۋدە، ەكونومىكانىڭ دامۇى مەن مادەنيەتتىڭ بەرى، جۇڭحۇا مادەنيەتى قورشاعان ورتانىڭ الۋان تۇرلىلىگى سەبەپتى اسا مول، كوپ نەگىزدى كۇيدى ايگىلەپ كەلەدى. تاريحتا حۇاشيا ەتنيكالىق توبى توڭىرەگىندەگى ۇلتتارمەن ۇزدىكسىز كوشى ـ قون، بىرلىك، سوعىس، قۇداندالىق، ايىرباس ساۋدا سياقتىلار ارقىلى تۇرلىشە تيپتەگى ەكونومىكانىڭ، مادەنيەتتىڭ ارالاسۇىن، توعىسۇىن جۇرگىزىپ، ەڭ سوڭندا ايسىنى اسقاق جۇڭحۇا مادەنيەتىن قالىپتاستىردى. چين، حان پاتشالىقتارىنىڭ ايبارى، تاڭ داۋىرىندەگى گۇلدەنگەن جاعداي، كاڭشي، چيانلۇڭ پاتشالار كەزىندەگى گۇلدەنگەن جاعداي ءار ۇلت بىرگە جاساعان شۇعالالى كەرەمەت سانالادى. شينجياڭ ءوڭىرى تاريحتان جۇڭحۇا وركەنيەتىنىڭ باتىسقا اشىلعان قاقپاسى جانە دانەكەرى بولدى، شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتىنە ءۇڭ باستان ـ اق جۇڭحۇا مادەنيەتىنىڭ كوپ نەگىزدى، ئىر تۇلعالى تاڭباسى باسىلعان. باتىس حان پاتشالىعى شينجياڭ ءوڭىرىن بىرلىككە كەلتىرگەن سوڭ، حانزۋ ءتىلى باتىس ءوڭىردىڭ بيلىك مەكەمەلەرىنىڭ رەسمي ءىس قاعازدارىندا ئىر تۇتاس قولدانىلاتىن تىلدەردىڭ ءىبىرى بولدى، ورتا جازىق وڭىرىندەگى ەگىنشىلىك وندىرىستىك تەحنيكالارى، جول ـ جورالعىلارى، كىتاپتارى، ساز ـ بيلەرى سياقتىلار باتىس وڭىردە كەڭ تارالدى. بۇگىنگى تاڭدا شينجياڭداعى ءار ۇلت قولداناتىن سوقا، تەسە، تۇقىم سەپكىشتى ءتىس اعاش سياقتىلاردىڭ قۇرىلىمى تۇڭعىلدەي جانگو داۋىرىندە ويلاپ تابىلىپ، حان داۋىرىندە جالپىلاسىپ، (جالعاسى 6 ـ بەتتە)

جۇڭحۇا كوز ايا سىنداعى شينجياڭنىڭ وڭىرلىك تاريحى

□ شۇي گۇيشياڭ

شينجياڭنىڭ وڭىرلىك تاريحى جۇڭگو تاريحىنىڭ ماڭىزدى قۇرامداس بولىگى. ۇزاق ۇاقىتتان بەرى، ۇلتتىق بولشەكتەۋشى ەلەمەنتتەر شينجياڭنىڭ وڭىرلىك تاريحىن قۇتىرىنا بۇرمالاپ، مادەنيەت ايىرماشىلىعىن داردىتىپ، ۇلتتىق كىربەڭدىك پەن وشپەندىلىككە جەلىكتىرىپ، شينجياڭ مەن وتان ۇلى شاڭىراعىنىڭ بايلانىسىن ۇزۋگە، شينجياڭدى جۇڭگودان ءبولىپ اكەتۋگە سۇقتاندى، بۇل تيپتىك يدەيالىستىك تاريحي كوزقاراس تاريحي فاكتكە بۇكىلدەي قايشى.

شينجياڭ ءوڭىرى ورتا جازىق سياقتى وڭىرلەرمەن ءوزارا بايلانىسپ، ءىبىر تۇلعا بولىپ توعىسقان، بۇل جۇڭگونىڭ ەكونومىكالىق، قوعامدىق دامۇىننىڭ تاريحي سوزسىزدىگى. ارعى زاماندا حۇاڭحە وزەنى الابىنىڭ كلىماتى بلعالدى، سۇ بايلىعى مول، توپىراعى قۇنارلى بولعان، ول جۇڭگونىڭ ەكونومىكاسى، مادەنيەتى ەڭ ەرتە دامىعان ءوڭىر ءارى جۇڭحۇا ۇلتىنىڭ نەگىزگى وشاعى بولىپ تابىلادى. جۇڭگو تاريحىنداعى ەڭ ەرتەدەگى پاتشالىقتار ــ شيا، شاڭ، جوۇ بلگەرىندى ـ كەيىندى وسى جەردە ورىكەندەگەن. شينجياڭ ءوڭىرى ەجەلدەن ورتا جازىق وڭىرىمەن تىعىز بايلانىستى ساقتاپ كەلدى، زامانىمىزدان بۇرىنعى 60 ـ جىلى باتىس حان پاتشالىعى الۇي قالاسىندا (قازىرگى شينجياڭنىڭ بۇگىر اۇدانى اۇماعىندا) باتىس ئۇڭىر باسقاقتىعىن قۇرىپ، ونى باتىس ئۇڭىردى باسقاراتىن اسكەري ـ اكىمگەرلىك قۇرىلىم ەتتى، بۇل شينجياڭ ءوڭىرىنىڭ رەسمي تۇردە جۇڭگو كارتاسىنا ەنگەندىگىن كورسەتەدى. حان داۋىرىنەن كەيىن ورتا جازىق پاتشالىقتارى تۇگەلدەي باتىس ئۇڭىردى بايىرعى جەرىمىز دەپ تانىپ، شينجياڭ وڭىرىنە باسقارۋ ۇقىعىن جۇرگىزىپ كەلدى. تاريحتاعى شينجياڭ وڭىرىندە كوپ رەت جەرگىلىكتى بولەكتەنۋ جاعدايى جارىقتا شىعىپ، كوپ ئۇتۇرلى فورماتسياداعى بيلىك فورمالارى قالىپتاستى، ءىبراق بۇلاردىڭ بارلىعى جۇڭگو جەرى اۇماعىندا جەرگىلىكتى بيلىكتەر، ەجەلدەن دەربەس مەملەكەت بولماعان. جەرگىلىكتى بولەكتەنگەن بيلىكتەردىڭ بارىندە جۇڭگو ءىبىر تۇلعا دەگەن كۇشتى تانىم بولدى نەمەسە وزدەرىن ورتا جازىقتاعى بيلىكتىڭ تارماعى نەمەسە ورتا جازىقتا قاراستى بيلىك دەپ ەسەپتەدى. ونىڭ ۇستىنە بولەكتەنگەن ۇاقىتتىڭ قانشاما ۇزاق، جاعدايدىڭ قانشاما كۇردەلى بولۋىنا قاراماستان، بارلىعى دا ەڭ سوڭىندا قايتادان ءىبىر تۇتاس قاراستىلىققا ويىستى، بۇل تاريح دامۇىننىڭ جالپى اۇقىمى سانالادى.

شينجياڭ وڭىرىندەگى ۇلتتار ەلمىزدىڭ باسقا وڭىرلەرىندەگى ۇلتتارمەن ۇزاق ۇاقىت ارالاسىپ، دشتەسىپ، توعىسىپ، جۇڭحۇا ۇلتى ورتاق تۇلعاسىن بىرگە تۇلعالادى. 5000 جىلدان استام جۇڭحۇا ورىكەنيەتىنىڭ دامۇ تاريحى جۇڭحۇاداعى ءار ۇلتتىڭ ارالاسۇ، دشتەسۇ، توعىسۇ تاريحى سانالادى. ءار رەتكى ۇلتتاردىڭ ۇلى نەپالداستىعى، ۇلى قونىس اۇىزدارۋى، ۇلى توعىسۇى تۇگەلدەي جۇڭحۇا ۇلتىنىڭ دامۇىن، الەۋەتتەنۋىن جانە جۇڭگو تاريحىنىڭ العاباسۇىن بلگەرىلەتىپ وترىدى. ەجەلگى اڭىزدارداعى يانديي، حۇاڭدىلەردەن شيا، شاڭ، جوۇ پاتشالىقتارىنا دەيىنگى، چۇنچيۇ، جانگو داۋىرىنەن چين، حان داۋىرىنە دەيىنگى، ۇي، جين، وڭتۇستىك ـ سولتۇستىك اۇلەتتەرىنەن سۇي، تاڭ داۋىرىنە دەيىنگى، بەس اۇلەت، ون ەلدەن لياۋ، سۇڭ، شيا، جين، يۋان داۋىرىنە دەيىنگى، مىڭ، چىڭ داۋىرىنەن جاڭا جۇڭگو قۇرىلعانعا دەيىنگى جۇڭحۇا ۇلتىنىڭ قالىپتاسۇىنىڭ، دامۇىننىڭ ءارىبىر تاريحي كەزەڭىنىڭ بارلىعى ۇزدىكسىز تۇردە كوپ نەگىزدەن ءىبىر تۇلعاعا، ارالاسۇدان، دشتەسۇدەن توعىسۇعا، بىترانداىلىقتان ەتەنەلىككە وتكەن بىرگۇ بارىسى سانالادى، شينجياڭداعى ۇلتتاردى قامتىعان جۇڭحۇاداعى ءار ۇلت ەتەنە جاقىن ءوتىپ، ءىبىر ـ بىرىنە قارايلاسىپ، تارالۋ جاعىندا ارالاس ـ قۇرالاس قونىستانىپ، ەكونومىكادا ءىبىر ـ بىرىنە سۇيەنىپ، مادەنيەتتە بارلىعىن قۇشاعىنا الىپ، سۇيىسپەنشىلىكتە ءوزارا ەتەنە بولىپ، ءىبىر ـ بىرىمەن بىتە قايناسقان، ءىبىر ـ بىرىنەن ايرىلا المايتىن كوپ نەگىزدى، ءىبىر تۇلعالى جاعدايي قالىپتاستىردى. جۇڭحۇاداعى ءار ۇلت وتاننىڭ ماڭىزدى تاۋ ـ وزەندەرىن، بايتاق دالاسىن بىرگە يگەرىپ، ۇزاق تاريحتى، شۇعالالى مادەنيەتتى بىرگە اشىپ، شينجياڭدى اشۇعا، قۇرۇعا، قورعاۋعا ماڭىزدى ۇلەستەر قوستى.

شينجياڭ ءوڭىرىنىڭ مادەنيەتى ورتا جازىق سياقتى وڭىرلەردىڭ مادەنيەتىمەن تامىرلاس بولىپ، تاريحي توعىسىپ، تەرەڭ دە شۇلەن، شۇعالالى جۇڭحۇا مادەنيەتىن قالىپتاستىردى. جۇڭحۇا ورىكەنيەتى بىرلىك تە، وزگەشەلىك تە بولعان كوپ ۇلت مادەنيەتىنىڭ قۇنارلى توپىراعىنان تامىر العان، تاريحى ۇزاق، دۇنيە جۇزىندە ۇزىلمەي دامىپ قازىرگە دەيىن جەتكەن بىردەن ـ ءىبىر ورىكەنيەت. ەجەلدەن بەرى، جۇڭحۇا مادەنيەتى قورشاعان ورتانىڭ الۋان تۇرلىلىگى سەبەپتى اسا مول، كوپ نەگىزدى كۇيدى ايگىلەپ كەلەدى. تاريحتا حۇاشيا ەتنيكالىق توبى توڭىرەگىندەگى ۇلتتارمەن ۇزدىكسىز كوشى ـ قون، بىرلىك، سوعىس، قۇداندالىق، ايىرباس ساۋدا سياقتىلار ارقىلى تۇرلىشە تيپتەگى ەكونومىكانىڭ، مادەنيەتتىڭ ارالاسۇىن، توعىسۇىن جۇرگىزىپ، ەڭ سوڭندا ايسىنى اسقاق جۇڭحۇا مادەنيەتىن قالىپتاستىردى. چين، حان پاتشالىقتارىنىڭ ايبارى، تاڭ داۋىرىندەگى گۇلدەنگەن جاعداي، كاڭشي، چيانلۇڭ پاتشالار كەزىندەگى گۇلدەنگەن جاعداي ءار ۇلت بىرگە جاساعان شۇعالالى كەرەمەت سانالادى. شينجياڭ ءوڭىرى تاريحتان جۇڭحۇا وركەنيەتىنىڭ باتىسقا اشىلعان قاقپاسى جانە دانەكەرى بولدى، شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتىنە ءۇڭ باستان ـ اق جۇڭحۇا مادەنيەتىنىڭ كوپ نەگىزدى، ئىر تۇلعالى تاڭباسى باسىلعان. باتىس حان پاتشالىعى شينجياڭ ءوڭىرىن بىرلىككە كەلتىرگەن سوڭ، حانزۋ ءتىلى باتىس ءوڭىردىڭ بيلىك مەكەمەلەرىنىڭ رەسمي ءىس قاعازدارىندا ئىر تۇتاس قولدانىلاتىن تىلدەردىڭ ءىبىرى بولدى، ورتا جازىق وڭىرىندەگى ەگىنشىلىك وندىرىستىك تەحنيكالارى، جول ـ جورالعىلارى، كىتاپتارى، ساز ـ بيلەرى سياقتىلار باتىس وڭىردە كەڭ تارالدى. بۇگىنگى تاڭدا شينجياڭداعى ءار ۇلت قولداناتىن سوقا، تەسە، تۇقىم سەپكىشتى ءتىس اعاش سياقتىلاردىڭ قۇرىلىمى تۇڭعىلدەي جانگو داۋىرىندە ويلاپ تابىلىپ، حان داۋىرىندە جالپىلاسىپ، (جالعاسى 6 ـ بەتتە)